

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94: [32+35] (477) (092) “16”

Глушук В. М.
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України

ПОЛІТИЧНЕ ТА ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ІВАНА МАЗЕПИ В БОРОТЬБІ ЗА ІДЕЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В статі розглядається політичне та військове мистецтво Івана Мазепи в боротьбі за ідею незалежності України. Гетьман Іван Мазепа намагався зробити з України європейську державу. Хоча його спроба вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної самостійної Української держави і зазнала поразку, проте протягом останніх століть ця ідея жевріла в серцях найкращих синів і дочок українського народу, стала актуальною і для нашого сьогодення.

Ключові слова: європейська держава, церква, народ, козак, політика, військове мистецтво, незалежність, боротьба, культура, духовність, освіта.

*“Козаки стоять під командою їхнього
вождя Мазепи, котрий завдяки своїй
спритності і великому воєнному досвіду
має у світі вже велику славу...”*

(В. Січинський)

В історії України важко знайти особу навколо якої точаться гострі суперечки, переплітаються різні протилежні думки. Більше двох століть кожен рік, у першу неділю великоднього посту в усіх державах Російської імперії проклинали Івана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою.

Дослідженням життя, військовою, творчою, політичною та державною діяльністю, а також проблем на це питання звертали увагу ряд науковців, військовиків, журналістів, серед яких: В. Шевчук, В. Смолій, Г. А. Нудьга, В. Січинський, М. Грушевський, О. Субтельний, Ю. Мицик, Б. Сушинський та багато інших.

Однак, той факт, що в загальному огляді наукових досліджень та статей вищевказаних авторів не виявлено робіт, які впритул торкалися

особливості розвитку політичного та військового мистецтва Івана Мазепи в його боротьбі за ідею незалежності України, спонукав автора працювати саме над цим питанням і в цьому напрямку.

Автор поставив за мету визначити характерні історичні, політичні, військові, соціальні, економічні та інші умови в Україні, їх вплив на розвиток подій та діяльності гетьмана України Івана Мазепи, його політичне та військове мистецтво, що і стало причиною для написання цієї роботи.

Державний діяч і політик найвищого гатунку, найвправніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, уболівання за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю.

Гетьман Іван Мазепа намагався зробити з України європейську державу, підняти та зміцнити значення й престиж гетьманської влади, яка за десятиріччя Руїни зазнала страшної девальвації. Жодний із гетьманів не зробив так багато, як Мазепа для розвитку культури та духовності українського народу. Спроба Івана Мазепи вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної самостійної Української держави зазнала поразки. Але протягом трьох століть ця ідея жевріла в серцях найкращих синів і дочок українського народу.

Саме Мазепа першим виплекав ідею боротьби за самостійність та незалежність української держави, підняв її на височінь загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу улюбленого автора Ніколо Макіавеллі – *“таємниця – це душа справи”*, він виношував свої цілі, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх [3, с. 183]. Мазепа поводив себе надобережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні. Саме в часи Руїни він повернувся на Батьківщину й залишився там назавжди.

Пройшовши уявно за Мазепою його життєвим шляхом, можна накреслити умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця незвичайна особистість, пізнати витоки його патріотизму. Корені сучасної незалежної України повною мірою лежать у великій ідеї Мазепи.

Мазепа-Коледінський (Іван Степанович) народився в шляхетській православній сім'ї в селі Мазепинці, що поблизу Білої Церкви. Рік народження точно невідомо, існують дати на 1629-й та 1644-й рр., друга дата більш достовірною [4, с. 358]. Разом з тим, встановлено, що майбутній гетьман народився близько 1640 року (датуються дані – 1629, 1634 роки) [2, с. 385]. Батько гетьмана, Степан-Адам Мазепа, служив у Богдана Хмельницького. Мати його, Марина-Магдалина, зі старого шляхетського роду Мокієвських, належала до видатних жінок. Втративши чоловіка, вона

віддалася громадським та церковним справам. З 1686 року була ігуменією Києво-Печерського Вознесенського монастиря. До смерті, в 1707 році, була дорадницею сина-гетьмана. Мати Івана Мазепи Марина відіграла досить помітну роль у громадському та релігійному житті України того часу, була жінкою освіченою, сміливою й свідомою патріоткою.

Ще змалку навчався їздити верхи на коні, володіти шаблею та засвоював всі ті військові справи, які вабили нащадків козаків, оскільки належав до інтелігентної козацької родини.

Виховувався І. Мазепа у дворі польського короля Яна Казимира, закінчив освіту за кордоном. Своє навчання продовжував до 50-ти років. Спочатку, тяга до знань та обдарований природний розум привели його до Київського колегіуму, а вже пізніше переїхав до Варшави, де навчався в єзуїтській школі, і через деякий час вирушив до Нідерландів, Італії, Німеччини, Франції та ін. В Західній Європі Мазепа навчався артилерійській справі. Саме в цей час і сформувалися основні моральні, професійно військові і ділові принципи, ціннісні орієнтири та глибокий розум Мазепи: здатність розпізнавати характери, знаходити з людьми спільну мову на будь-яку тему й одночасно залишатися розсудливим, хитрим політиком-дипломатом. Освіта, здобута в Київському колегіумі та в університетських центрах західноєвропейських країн, розвинула і розкрила талант Івана Мазепи розмовляти російською, польською, латинською, італійською, французькою й татарською мовою. Ось як висловлювався про Мазепу генеральний писар Війська Запорізького Пилип Орлик: *“Ніхто не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не склав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю. Небіжчик Мазепа, – писав далі Орлик, – вельми гарно проводив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що говорив”*, а французький дипломат Жан Балюз зауважив: *“Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може реалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших”* [Там само, с. 386] .

Як бачимо, особисті риси характеру, природна обдарованість та вдача, яскраво освітлюють кращі риси Івана Мазепи як воєноначальника-гетьмана, де необхідні, насамперед: гострий розум, вміння триматися з підлеглими, бути психологом, знати та володіти тактикою застосування військ в різних видах бою, так і політика-дипломата: знання безліч європейських мов, дотримуватися гнучкості та стриманості при розмовах, ведення переговорів. Про військовий талант Мазепи та мистецтво ведення бойових дій, на жаль, дуже мало висвітлено, розкрито та прокоментовано в

літературі, переважно, це сухі дати подій, що, прямо, пов'язані з тоталітарними режимами північного сусіда України, починаючи з Петра I, коли став його особистим ворогом і підданий анафемі, закінчуючи радянським при СРСР.

Ще молодим він перебував при дворі польського короля, вивчав, як ведуться справи, і використав це пізніше, будучи гетьманом. При королівському дворі виявив великі політичні здібності і холодний розум дипломата, Мазепі вже тоді доручали важливі місії по вирішенні різних конфліктних ситуацій у взаєминах з турками і татарами. Згодом, перейшовши до козаків, був при гетьмані Іванові Самойловичу важливою особою – *“на становищі тайного секретаря й камергера”*, а це могла виконувати людина з великим хистом. Мазепа відзначався не тільки розумом, а й хоробрістю, що найбільше довів, будучи згодом гетьманом, коли намагався зміцнити кордони України [5, с. 60].

Дуже цікаві свідчення про Мазепу як гетьмана і як по-європейськи освічену людину дав Жан Балюз у листі до короля 1704 року. Вони цікаві ще й тим, що французький дипломат був особисто знайомий з Мазепою ще в юні роки. *“...Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом, свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини.*

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до москалів, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки” [8, с. 61].

Слова французького дипломата за кілька днів перебування в Батурині охопили не всі особливості Мазепа, як освіченого й досвідченого керівника держави, як особи. Помітив, що в бібліотеці багато книг латинських, а в залі портрети керівників усіх держав Європи, сам господар вільно розмовляє багатьма мовами. Це свідчення важливе не тільки для характеристики Мазепа, але й козацької України, як держави в цілому.

Необхідно зазначити, що Іван Мазепа був видатним воєноначальником, професійним військовим. Військову освіту, як свідчать джерела, він здобув у Франції та Голандії. Саме там він вивчив інженерну і гарматну справу, зробив дуже багато для розвитку вітчизняної військової справи, намагаючись посилити дисципліну в козацькому війську, а також ознайомити українських козаків з новими видами зброї. Він з великою увагою ставився до нових досягнень у військовій справі, цікавився останніми зразками гармат, рушниць та іншої зброї.

В своїй столиці Батурині Іван Мазепа мав оригінальну, як зазначалось

вище, на той час, колекцію зброї, цю колекцію можна вважати одним з перших вітчизняних військово- історичних музеїв.

Гетьман всяко сприяв розвитку артилерійської справи у козацькому реєстровому війську. У Батурині існували майстерні по виготовленню гармат. Саме за мазепинської доби стає регулярним виготовлення артилерійських знарядь на Україні.

Маючи великий досвід інженера-фортифікатора, Мазепа у 1688 році побудував Богородицьку фортецю на річці Самарі, яка спочатку належала царським військам. В її будівництві брало участь 20000 козаків з шести полків.

Якщо проаналізувати хід ведення бойових дій, де брав участь І. Мазепа, його перемоги, то можна зробити висновок, що його військове мистецтво як гетьмана було на високому тактичному, професійному та бойовому рівні. Своїм особистим прикладом, умінням та навичками професіонала-організатора, воєначальника Мазепа піднімав своє військо, налаштовував його на безперечну перемогу.

Щойно вступивши на гетьманство, Іван Мазепа мусив взяти участь у війні Росії з Кримом. Вже 1688 року було збудовано “городки” на Самарі, які мали бути базою подальшої війни, навесні 1689 року почався новий похід на Крим. До 112-тисячного московського війська Голіцина долучився Мазепа.

В 1690-ті роки, коли Петро I почав наступ на татар і турків на чорноморському узбережжі й дуже потребував допомоги українських козаків, Мазепа не один рік особисто водив козацькі полки на Дике Поле. За наказом Петра I він опікувався важким будівництвом низки проти татарських фортець уздовж Дніпра, а під час походу на Азов у 1695–1697 рр. українські козаки, особливо запоріжці, виявилися просто безцінними. Саме запоріжці, під командуванням І. Мазепа, визнані майстри війни проти татар і турків, розпочали останній відчайдушний наступ, що приніс остаточну перемогу під Азовом. Крім того, Мазепа постійно надавав Петру I поради щодо зносин із поляками та турками, одержав від царя величезні наділи земель в Україні, Росії, а в 1702 році він став другою після князя О. Д. Меншикова особою, удостоєною щойно запровадженням орденом св. Андрія [7, с. 21].

Гетьман Іван Мазепа увійшов в історію ще як один із найвидатніших політичних діячів України, і багато істориків, аналізуючи добу Мазепа, зійшлися на одному: найхарактернішою рисою вдачі Мазепа-державника було мистецтво політики.

Після великого Богдана, Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Недарма в народі побутувала приказка: “від Богдана до Івана не було гетьмана”. Свою владу він

ототожнював з могутністю держави.

У своїй зовнішній політиці гетьман відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба з Росією видавалась на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії, тому, найбільш вражаюча риса Мазепи як політика полягала в умінні захищати як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Московією.

На жаль, лише в останні роки постать Мазепи зусиллями українських та світових істориків очищується від фальсифікаторського бруду, і перед нами вимальовується постать великого патріота своєї Батьківщини, непересічного державного діяча, високоосвіченої людини, поета і мецената, який, у надзвичайно складних умовах посилення російського колоніального гніту в Україні, проводив гнучку внутрішню і зовнішню політику. Тому, звичайно, до І. Мазепи потрібно підходити з історичного погляду і враховувати той фактор у його соціальній політиці, що він діяв на території вже не незалежній, а лише автономній Україні. Спрямовуючи на Мазепу *“благородний огонь негодования”*, трактуючи історію з позицій нібито трудящих мас, критики українського гетьмана в той час скоромовкою говорили про діяння кріпосника номер один – Петра І. У цьому легко переконатись, якщо переглянути шкільні підручники з історії СРСР, де Мазепу змальовують у дусі сталінських настанов [9, с. 56].

Україна переживала тоді страшні часи: турки, поляки, татари і москалі йшли війною на її землі. Не один патріот разом з кобзарями плакав над руїною рідного краю, знав причину лиха, бачив домашні чвари, чужинців, що постійно втручалися у внутрішню та зовнішню політику.

Про далекоглядність думок та патріотичність ідеї Івана Мазепи, його довголітню терпимість у змушених гнучких відносинах з Росією, ми зможемо переконатись в яскравій промові, проголошеній до свого війська пред задуманою акцією, переправившись з чотирма-шістьма тисячами козаків через Десну, до з'єднання з армією шведського короля Карла XII 25 жовтня 1708 року: *“Братья, – мовив гетьман, – пришла наша пора; воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенныя ими жестокости и несправедливости, охраним на будущия времена нашу свободу и права козацкия от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину странюю свободою и ни от кого независимою. Вот к какой будущности я вас призываю. Вы, братья, верно достигнете этой цели при вашем мужестве и при содействии шведского короля, который предлагает вам воевать против москалей вместе со шведами”* [2, с. 396].

Іван Мазепа, зі слів генерального писаря Пилипа Орлика, пояснив свої дії таким чином: *“...Не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащенія, а ни для инных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію и реиментом моим зостаючих, для жон и детей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссийского, и для подвышшеня и разширеня прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божей чинити, чтоб вы з жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской стороны погибли”*. [Там само, с. 392].

Окрім всього, Іван Мазепа цінував і розумів високе мистецтво, схилився перед красою жінок. Майстер епістолярного жанру, він був незрівняним красномовцем. І над усім панували його могутній дух і відданість, готовність до самопожертви заради великої патріотичної ідеї.

Такий європеєць із відблиском ренесансності, палкий патріот стояв з 1687 до 1709 року біля керма Української Гетьманської Держави, автономію і самостійність якої московський царизм постійно обмежував, а Російська імперія душила й тероризувала, остаточно знищивши в 1764 році.

З самого початку свого гетьманування Іван Мазепа виявив себе як великий покровитель і меценат національної культури, мистецтва, науки, православної церкви. Всякими способами Мазепа допомагав, сприяв розвитку освіти в Україні. У Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах і навіть селах фундував школи, бурси, шпиталі, наділяв маєтностями українські монастирі, котрі на той час були вогнищами просвіти завдяки власним школам і друкарням. Мазепа взяв під свою опіку Києво-Могилянську Академію, дбав про її розвиток, щедро обдаровував її маєтностями. У 1693 році наново побудував братську церкву Богоявлення, поставив новий будинок для Академії, щоб поліпшити умови “всякому з малоросійських дітей, хотящому вчитись”.

Гетьман щедро фінансував розвиток мистецтва, зокрема архітектури й малярства, прикрасив українські міста спорудженими й реставрованими чудовими храмами, розбудував в Україні за свій кошт, а також використовуючи військовий скарб близько 20 церков. Різні за виконанням, величні, розкішні споруди водночас мають і спільні риси, названі мистецтвознавцями “Мазепиним бароко”. Не тільки талант будівничого, а й витончений художній смак гетьмана втілювався в цих церквах. Він відновив Києво-Печерську Лавру, обніс її кам'яною стіною, поставив дві гарні брами з церквами над ними.

Після Петра Могили гетьман Іван Мазепа своїм коштом обновили Софіївський Собор і побудував Софійську дзвіницю. В Пустинно-Миколаївському монастирі в Києві вибудував у 1690 році нову величаву церкву св. Миколая. Поставив Мазепа також велику церкву Вознесіння в Переяславі.

Ім'я Мазепи набуло розголосу навіть на Сході, де він став відомим саме через те, що робив дари. Церкві Гробу Господнього в Єрусалимі переслав срібну плиту. На його ж кошти був надрукований арабський переклад Євангелія.

Іван Мазепа не був демократом. Аристократ, він цілеспрямовано створював в Україні аристократію у середовищі козацької старшини й української шляхти. Підтримуючи старшину економічно, надавав їй земельні маєтності, бажав зробити незалежною політично, дбав про її освіту й навіть зовнішню культуру.

Не дивлячись на широке коло літератури, присвяченої Мазепі, його особистість залишилася на сьогодні найзагодковішою постаттю у вітчизняній історії. Великий гетьман Іван Мазепа цікавить дослідників, насамперед, як визначний державний, військовий і політичний діяч, як освічений меценат, що сприяв розквіту в Україні військової справи, літератури, мистецтва, архітектури.

Думки гетьмана сягали далеко. Він мріяв у майбутньому об'єднати в одне ціле з Гетьманщиною низове і слобідське військо, а також Правобережжя. Іван Мазепа бажав бачити Україну єдиною могутньою державою, яка завжди мала б змогу протистояти будь-якому ворогові.

Сьогодні ми можемо сперечатися, шукати недоліки в діях гетьмана, погоджуватися чи критикувати його окремі вчинки, але не маємо забувати того геноциду, що проводила Росія в цей час стосовно України, це був тільки початок: *“Страшні репресії поїняли жахом Україну. Люди кидали міста й села в паніці, втікаючи в степи, а козаки присягали, “що ходитимуть аж по коліна в московській крові”*. Ця нова різанина розворушила всю Європу, яка з великою увагою стежила за розвитком подій. Французькі часописи, що з точністю подавали звістки, не приховували свого страху: *“Страшна різанина”, “Руїна України”, “Жінки й діти на вістрях шабель”* – такі були заголовки тогочасних джерел інформації. *“Всі мешканці Батурина, без огляду на вік і стать, вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів”*. *“Ціла Україна купається у крові”*. *“Меншиков уживає засобів московського варварства”*. Так писали *“Французька газета”, “Історичні листки”, “Історичний Меркурій”* – з Гааги і *“Ключ кабінету”* – з Вердена [1, с. 217-218].

Ось деякі нотатки професора Кембриджського університету Едварда Кларка, який подорожуючи в ту добу Україною, записав: *“...після повстання Мазепи російський уряд не перестав нищити привілеїв України”*. А ще відвертіше описав ці події офіцер-француз Шарль Франсуа Масон, який з 1762 по 1807 рік служив у російському війську і деякий час був наближений до царського двору: *“Войовнича нація козаків меншає (день у день). Вона скоро зникне з поверхні землі так, як зникли інші, над ким зтяжів*

російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція настане незабаром, та визволить її з-під ярма, яке її нищить і душить.

Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розпалі воєнної дії, а росіянин зроду холоднокрівно-нещадний і суворий.

Козацька нація й тепер у стані кризи, вона зивається й побивається під ногою колоса, що її розчавлює..." [Там само, с. 218].

Отже, незаперечним лишається той факт, що політичний крок Івана Мазепи у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яка прагнула бачити Україну незалежною державою. Високо патріотична, політична та військова акція, здійснена гетьманом, залишила глибокий слід на всьому суспільно-політичному організмі України не лише вісімнадцятого, але й наступних століть та актуального сьогодення.

Використана література:

1. Богдан Сушинський. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть. – Том II. – Одеса : В М В, 2004. – 578 с.
2. Валерій Смолій. Іван Мазепа. Володарі гетьманської булави / за ред. О. М. Дмитренка. – К. : Варта, 1995. – 553 с.
3. Валерій Шевчук. Козацька держава / за ред. М. Т. Максименка. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
4. Энциклопедический словарь. ТОМЪ XVIII. Лопари–Малольтніе преступники / издатели : Ф. А. Брокгаузь (Лейпциг), И. А. Ефронь (С.-Петербург). – С.-Петербург : Пташечный пер. – № 6. – 1896 г. – 480 с.
5. Нудьга Г. А. Республіка козаків. – К. : Варта, 2005. – 104 с.
7. Орест Субтельний. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / за ред. Олександра Вітрученка. – К. : Либідь, 1994 р. – 240 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1938. – С. 116-118.
9. Юрій Мицик. Невідомі документи Івана Мазепи / за ред. Анатолія Серикова // Всеукраїнський журнал "Памятки України". – № 6. – К., 1991. – 64 с.

Глушук В. М. Политическое и военное искусство Ивана Мазепы в борьбе за идею независимости Украины.

В статье рассматривается политическое и военное искусство Ивана Мазепы в борьбе за идею независимости Украины. Гетман Иван Мазепа пытался сделать из Украины европейское государство. Хотя его попытка вырвать Украину из-под московского ига, реализовать великую идею независимого самостоятельного Украинского государства и потерпела поражение, однако в течение последних веков эта идея горела в сердцах лучших сынов и дочерей украинского народа, стала актуальной и для нашего времени.

Ключевые слова: европейское государство, церковь, народ, казак, политика, военное искусство, независимость, борьба, культура, духовность, образование.

GLUSHUK V. Political and military art of Ivan Mazepa in the fight for the idea of independence of Ukraine.

The article examined the political and military art Mazepa in the fight for the idea of independence of Ukraine. Hetman Ivan Mazepa was trying to make Ukraine a European state. Although his attempt to wrest Ukraine out of Moscow's yoke, to realize the great idea of an independent Ukrainian state and was defeated, but in the last century, this idea of warmth in the hearts of the best sons and daughters of the Ukrainian people, was relevant for the present.

Keywords: european state, the church, the people, the Cossack, politics, the art of war, independence, struggle, culture, spirituality and education.